

УДК 94(477.73)”1941/1945”

Тетяна ГАРБУЗ, Христина ЗАДИРКО (Миколаїв)

МАСОВЕ ВИНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ТА МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1941-1945 РОКІВ

Розглядаються особливості Голокосту на території Миколаївської та Херсонської областей. Зроблено порівняльний аналіз масштабів трагедії на основі історичних досліджень та архівних матеріалів.

Ключові слова: Миколаївська область, Херсонська область, масове винищення, Голокост, єврейське населення.

Політика Голокосту є одним із масштабних злочинів керівництва Третього рейху, тому серед багатьох проблем історії Другої світової війни Голокост єврейського народу України (Херсонської та Миколаївської областей) привертає увагу своєю політичною та науковою значимістю. Зараз не дивно, що за останній час кількість досліджень з даної теми значно зросла, адже в період радянської влади в історіографії Другої світової війни цьому питанню не приділялось належної уваги. Правду про страшну трагедію в післявоєнний період ідеологи радянської системи приховували. Про неї не згадували у хрестоматійній історії Великої Вітчизняної війни, адже така правда нікому не була потрібна. Але забути ці трагічні сторінки історії Голокосту неможливо. Тому це питання сьогодні досить актуальне і потребує подальших досліджень.

Мета даної роботи – розглянути особливості Голокосту в роки окупації Миколаївської та Херсонської областей (1941-1945 рр.); проаналізувати, як відбувалося винищення єврейського населення в сусідніх областях; порівняти масштаби трагедії, наводячи історичні та статистичні дані; систематизувати події тих страшних часів.

Відновленню фактологічної картини Голокосту на території Миколаївської та Херсонської областей присвятили свої роботи такі дослідники, як М. Багмет, О. Гриневич, О. Захарченко, М. Козирева, А. Корсунська, Б. Непомнящий, П. Соболев, Н. Сугацька та інші. В умовах, коли довгий час ця тема перебувала поза межами наукового дискурсу, це було актуальним завданням історичної науки. Сьогодні ж, як ми вважаємо, на черзі стоїть введення елементів компаративного аналізу у вивчення цієї складної теми. Саме тому головним завданням нашої статті є встановлення особливостей Голокосту на території Миколаївщини та Херсонщини¹.

Для початку зробимо короткий огляд подій, що відбулися на територіях цих областей в період Голокосту.

Термін «антисемітизм» виник у 1879 р., його вперше зустрічаємо у памфлеті Вільгема Марра «Перемоги юдаїзму над германізмом». Цей термін мав характеризувати зовсім новий етап в історії юдейсько-християнських відносин. А в січні 1933 р., коли до влади прийшов Адольф Гітлер, антисемітизм став ідеологічною платформою для націонал-соціалістичного руху у внутрішній і зовнішній політиці 1933-1945 рр.² Нацистський фюрер заявляв: «Природа жорстока, тому й ми повинні бути жорстокими. Якщо я можу послати людей німецької нації в пекло війни без найменшого жалю з приводу того, що буде пролита дорогоцінна німецька кров, то я, безумовно, маю право знищити мільйони людей нижчої раси, які розмножуються, ніби паразити»³.

В нацистській Німеччині, починаючи з 1938 р., було прийнято ряд законів, які утискали права євреїв. А масове винищення євреїв на території України починається в період окупації 1941 р. Після окупації фашистами Миколаївської та Херсонської областей ідеї антисемітизму починають реалізовуватися і тут. Вже 16 серпня 1941 р. в Миколаївській області з'являються перші

¹ Шайкин И. М. История евреев Херсона / И.М. Шайкин // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1999. – Вып. 3. – С. 205-209.

² Корсунська М. Голокост на Миколаївщині / М. Корсунська // Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2003. – № 1. – С. 27-32.

³ Козирева М. Є. Масове знищення єврейського населення на території Миколаївщини під час фашистської окупації / М. Е. Козирева, Н. В. Сугацька // Єврейське населення на Миколаївщині : Збірник документів і матеріалів. Миколаїв : Атол, 2004. – Т. 2. – С. 27-32.

німці. З першого дня вони поставили собі за мету винищити все єврейське населення. Цей план виконувався протягом двох років і семи місяців.

У Миколаєві до початку війни проживало 25280 євреїв, що складало 15% від загальної кількості міських жителів. Всього ж на Миколаївщині проживало 44269 євреїв. Частина єврейського населення евакуювалася разом із суднобудівними заводами в Астрахань, Сталінград, на Кавказ. Але більша частина їх, особливо жителі єврейських сіл, не встигли цього зробити і були задалегідь приречені на повне знищення⁴.

14 вересня 1941 року було наказано всім євреям міста Миколаєва зібратися для реєстрації біля старого кладовища. Всім потрібно було взяти з собою документи, гроші, цінності і речі першої необхідності. Мотивуючи участю в збиранні овочів, всіх їх вивозили в район сіл Воскресенськ і Калинівка. І там кожного дня з 6 години вечора до 6 години ранку відбувались масові розстріли⁵.

Початком відліку знищення єврейського населення на території Миколаївщини можна вважати 19 серпня 1941 р., коли було розстріляно 9 євреїв в с. Покровське Веселинівського району. А вже 20 серпня на міському цвинтарі по Херсонському шосе фашистські кати розстріляли близько 5 тис. миколаївських євреїв. Решту упродовж кількох днів вивозили вантажівками за межі міста в район с. Воскресенського. З цього пекла врятувалось 6 євреїв, яким допомогли сховатися миколаївські підлітки. Людям, які ризикували життям, присвоїли звання «Праведник народів світу». В Україні цим званням відзначено 2272 особи, серед яких більше 10 осіб мешканців Миколаївщини⁶.

Страшна трагедія чекала і на євреїв, які проживали в сільській місцевості. На Півдні України, на відміну від інших регіонів, нацисти не вважали за потрібне створювати гетто як місця концентрації та ізоляції євреїв. Є відомості про існування гетто лише

⁴ Захарченко О. Голокост на Миколаївщині в період німецько-румунської окупації / О. Захарченко // 220 років разом. Випуск 1. – Миколаїв : Видавець Шамрай П. М., 2012. – С. 48-53.

⁵ Климов Н. Жестокие уроки Холокоста / Н.Климов // Рідне Прибужжя. – 2008. – 29 вересня. – С. 2.

⁶ Сугацька Н. Трагічні події на Миколаївщині (1941-1944 рр.) / Н.Сугацька. – Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2010. – 44 с.

в північних районах Миколаївської області – в с. Криве Озеро, с. Мостове, м. Голта (Первомайськ). Але й вони проіснували нетривалий час. Увагу особливо треба звернути на так звані табори в с. Богданівка та с. Доманівка. Вони були форпостом знищення єврейського населення всієї Миколаївської області, а також частини населення з Одеської області та Румунії і Молдавії. Колони приречених на смерть прибували в Богданівку упродовж грудня 1941 – січня 1942 років. Колони йшли на Березівку, а потім – Доманівку і Богданівку. Знесилених людей, що пройшли сотні кілометрів без їжі і води, румунська охорона вела до місця страти аж 23 дні. Тих, що відставали, вбивали на місці. Рухались вони в напрямку села окремими колонами від півтори до п'яти тисяч людей кожна. У радгоспі «Богданівка» людей, незважаючи на сувору зиму, розмістили у свинарниках і літніх куренях, а також під відкритим небом⁷. Знищенням євреїв в Богданівці займалась оперативна група «Д», до складу якої входило 500 есесівців, керував ними Отто Олендорф. З моменту свого перебування в таборі в'язні були позбавлені будь-якої їжі і води: для вгамування спраги змушенні були користуватися снігом. Тих, хто намагався знайти воду або їжу поза табором, жорстоко били і розстрілювали на місці. Щоденно від голоду та холоду вмирало 150-200 осіб. До грудня 1941 року кількість їх сягала близько 2 тисяч.

Нестерпно знущались з в'язнів табору не тільки німці та румуни, а й «свої». Адже охороняли табір 12 поліцаїв – жителі Богданівки, що зголосилися співпрацювати з фашистами. Керував ними Іван Сливенко, який відрізнявся своєю жорстокістю у ставленні до в'язнів.

Найбільш інтенсивно розстріли відбувались протягом 21-23 та 27-29 грудня 1941 р. В період з 24 по 26 грудня, втомившись від кривавих справ, каральний загін відбув у Голту на Різдвяні свята. В'язням табору було наказано за цей час збудувати земляну загалу завдовжки 12 метрів і заввишки 1,8 метра. Така споруда призначалася для затримування потоку крові з табору⁸.

⁷ Ласкін Д. «Бабин яр» на доманівській землі / Д. Ласкін // Рідне Прибужжя. – 2008. – 29 верес. – С. 5.

⁸ Козирева М. Участь німецьких колоністів у масовому знищенні єврейського населення на території Миколаївщини під час фашистської окупації / М. Козирева // Шестые запорожские еврейские чтения. - Запорожье, 2002. – С. 153-156.

15 січня 1942 року з Берліна надійшов наказ припинити масові розстріли євреїв. Але до цього часу в Богданівці уже було знищено загалом 52 тисячі осіб. Надійшов аналогічний наказ із Голтянської румунської префектури про припинення масових розстрілів в'язнів Богданівського табору. Але розстріли продовжувалися. Протягом двох тижнів замордували ще 2 тисячі осіб. Таким чином, на 1 лютого 1942 р. румуно-німецькі кати знищили в концтаборі 54 тисячі мирних громадян⁹.

Загальна кількість ув'язнених в с. Богданівка доходила до 54-55 тис., а в с. Доманівці до 20 тис. осіб. З 10 вересня по 18 грудня 1941 р. через дані табори пройшло загалом до 120 тис. осіб. В цілому, за підрахунками миколаївських істориків, на даній території було замордовано і знищено 75400 людей. Крім того, на території Миколаївської області було знищено багато євреїв – мешканців Одеської, Кіровоградської, Вінницької областей, а також Молдови. Так, 26 грудня 1941 року у село Покровське з Одеси пригнали більше 800 осіб, серед яких було багато вчителів та лікарів. Згодом всі вони були розстріляні за 7 кілометрів від Покровського. Жахливою була й доля єврейського населення в одному із найбільших єврейських поселень краю – селищі Нагартав, тепер це частина Березнегуватського району. Від 14 вересня 1941 р. фашисти розстріляли тут 865 євреїв. Усього за період окупації Березнегуватського району нацисти знищили 93 % місцевого єврейського населення.

Упродовж вересня 1941 р. в с. Доброму Баштанського району було убито 638 євреїв; у с. Новополовці – 931; у с. Єфінгар – 519; у с. Романівці – 998; у с. Лиса Гора – 225; у с. Гадюче – 1100; у с. Степанівка – 1300; у с. Беззваний – 444; у м. Миколаїв – 4 тис.; у м. Первомайськ – 8400 євреїв. Список можна продовжувати¹⁰.

З осені 1943 року селянам довелося бачити страшну картину. Вулицями прогнали колону військовополонених. Їх примусили під підсиленою охороною розкопувати балки, де збереглися тільки кості. Німці змушували діставати заховані жертви, за цим

⁹ Гриневиц О. Холокост на Миколаївщині в 1941-1944 рр. / О.Гриневиц // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 2. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2002. – С. 136-138.

¹⁰ Черная книга / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – Киев: Обериг, 1991. – 560 с.

процесом суворо наглядали. Кості складали до купи і спалювали – фашисти намагались заховати сліди своїх злочинів. Ця жахлива робота продовжувалася до початку лютого 1944 р.

Події 1941-1945 рр. в Херсоні були схожими до того, що відбувалося в Миколаївській області. До захоплення міста німецькими військами близько двох третин єврейського населення було евакуйовано. 19 серпня 1941 німецько-фашистські загарбники окупували Херсон. Спочатку євреїв примушували виконувати принизливі і важкі роботи. Вони тягали на собі вози і шарабани, очищали сміттеві і смердючі ями, підмітали вулиці тощо.

Уже на початку вересня 1941 р. в Херсоні було створено гетто. Згодом почалося переселення євреїв у гетто, цей процес супроводжувався побиттям людей, виселенням їх, найчастіше – старих, немічних, з квартир, будинків. Слід зазначити, що євреї, які направлялися в гетто, брали із собою лише цінні речі, все інше вони залишали в місцях багаторічного проживання, які швидко забирали німці або місцеве населення¹¹.

Мешканцям гетто заборонялося кудись виходити, весь район проживання євреїв був огорожений колючим дротом та охоронявся німецькими офіцерами. Перші розстріли єврейського населення починаються з 16 вересня. 24 вересня 1941 року гітлерівці почали вивозити їх на автомашинах за місто до протитанкового рову і розстрілювати. Дітей до 12 років вбивали отруйною рідиною, якою змащували їм губи. Потім скидали в яму і засипали землею навіть тих, хто ще був живий. 18 вересня все єврейське населення села Чкалове, за розпорядженням німецького коменданта, спочатку пограбували, а потім знищили. Така ж доля спіткала і 113 громадян на території колгоспу ім. Сталіна: там загинули 40 жінок і 53 дитини. Протягом однієї осені цього ж року в м. Херсоні було розстріляно та замордовано понад 10 тис. євреїв. Ситуація була настільки жахливою та гнітючою, що люди в цій атмосфері втрачали здоровий глузд та чинили самогубство. Серед страчених – відомі мешканці міста: лікар-терапевт Баумгольц, лікар Айзеншток, вчитель Трейстер та інші. Не витримавши

¹¹ Сугацька Н. Масове знищення єврейського населення в сільській місцевості на півдні України в період німецької окупації (1941-1943 рр.) / Н. Сугацька // Південний архів: Іст. Науки : Збірник наукових праць. – Херсон, 2006. – Вип. 2. – С. 280-284.

знущань, покінчили життя самогубством лікар Богуславський і відомий фахівець-хірург Коган¹².

За наказом міського коменданта Маттерна від 2 січня 1942 року, все єврейське населення міста повинно було носити особливий знак у вигляді кола, зроблений з тканини жовтого кольору. Його необхідно було носити на верхньому одязі справа на грудях і посередині спини – так, щоби він був добре помітний. Лише діти до 3 років звільнялися від обов'язкового носіння знака. Людей, які не виконували вказаних розпоряджень, одразу ж карали¹³.

Надалі події розвивалися вкрай жорстоко: в селі Зеленівка було розстріляно 11780 єврейського населення. Очевидці цих подій у мемуарах зазначають, що о 8-9 годині до протитанкового рову підійшли декілька закритих вантажівок, де було більше 200 жінок, дітей і людей похилого віку. Спочатку люди, очевидно, не знали, куди їх ведуть, і йшли мовчки. Коли ж вони наблизилися до рову, їх вишикували, вибрали чотирьох осіб, яким наказали сортувати речі, відбирати цінності і гроші. Решті було наказано роздягтися. Роздягнувши першу групу людей, німці підвели її до рову і розстріляли з автоматів. Фактично за таким сценарієм німці діяли весь день, привозивши все нові і нові машини з людьми. Коли були розстріляні всі привезені люди, німці розстріляли і тих осіб, які сортували речі страчених.

Такому ж масовому знищенню піддалися і жителі Калінінського (перед війною – Калініндорфського) району. Тут вбивства євреїв почалися вже в перші дні окупації фронтовими частинами. 3 вересня на території Ворошиловської сільради німецькі солдати і офіцери кинули живими в колодязь 130 осіб. Після цього його закидали гранатами. Відразу загинули не всі. Нерідко жертви кидали в колодязі живими, потім на них звалювали важкі камені, добивали вибухами гранат. Крики і стогін з глибини колодязя чулися кілька днів. Усього, за неповними даними, в Калінінському районі вбили і закатували понад 4 тисячі євреїв¹⁴.

¹² Москаленко В. Окупація. Херсон 1941-1943 год / В. Москаленко // Взгляд. – 2005. – 5 мая (№ 18). – С. 2.

¹³ «Вінок на могили мучеників» з Книги Скорботи України. Херсонська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.krai.lib.kherson.ua/en-kniga_ram2.htm (востаннє відвідано 25. 04. 2013).

¹⁴ Там само.

Із спогадів очевидців також можна дізнатися про ті жахливі події. Так, свідок Плахова Євдокія Тимофіївна спостерігала знущання над євреями, яких гнали з херсонського гетто на розстріл в район протитанкових ровів села Зеленівка. «Їх били палицями», – пише вона. Її чоловік був настільки вражений цим жахливим видовищем, що осліп¹⁵.

Полторацький П. Ф., 1887 року народження, уродженець села Зеленівка, розповів: «Восени 1941 року мій син Тимофій Полторацький, 1927 року народження, пішов пасти свою корову. У цей час місце, де він перебував, було оточено німцями, які почали розстріл людей, яких підвозили на машинах. Мій син причаївся в кущах, боячись піднятися, і так пролежав цілий день... Розстріли так вплинули на Тимофія, що він збожеволів»¹⁶.

Євреїв з колгоспів Херсонщини знищили протягом 1942 р. Нелюдська жорстокість до євреїв мала місце і в інших населених пунктах області, станом на 7 листопада 1944 року було розстріляно: в Бериславі – 474, в Каховці – 2050, у Цюрупинську – 2000, у Скадовську – 286, в Генічеському районі – 286 осіб єврейської національності, з них дітей від 2 до 10 років – 100 осіб, у Калінінському районі – 3749 осіб єврейської національності. Документи обласної Надзвичайної комісії про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників в м. Херсоні та Херсонській області свідчать, що окупанти своєю нелюдською політикою завдали величезної шкоди не тільки євреям, але й місцевому населенню¹⁷.

Так протягом 31 місяця окупації лише в місті Херсоні було знищено близько 17 тис. євреїв. В цілому, за статистичними даними, наведеними А. Вайнером, які підтверджуються архівними джерелами, загальна кількість знищених євреїв була понад 30 тис. осіб. Всього 98 % єврейського населення сіл було знищено.

¹⁵ Вайнер А. Поиски свидетелей. Проект «Камни и память» Шоа на Херсонщине [Електронний ресурс] / Александр Вайнер. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/remembrance/names/witnesses_kherson.asp (востаннє відвідано 25. 04. 2013).

¹⁶ Ільїн В. Останні жнива: Сторінки Голокосту: вересень 41-го – фінал єврейського землеробства на Півдні України / В. Ільїн // Южанин. – 2006. – 20 верес. – С. 1-2.

¹⁷ Степаненко Ю. Бабин Яр на Тенводе / Ю. Степаненко // Вечерний Николаев. – 1992. – 28 март.

Таким чином, розглянувши Голокост єврейського населення в період окупації Херсонської та Миколаївської областей, можна дійти висновку, що, хоча сценарій винищення євреїв для всіх регіонів був єдиним, існує ряд відмінностей в реалізації даного плану на прикладі двох областей Південної України. Масштабність людських жертв на території Миколаївщини була значно більшою, оскільки тут були створені табори тимчасового перебування. В Херсонській області ситуація різнилася, тут у 1941 р. було створено гетто, але відсутні масові табори винищення євреїв.

Загалом за період Другої світової війни фашисти знищили 6 млн. євреїв, – 63% європейського і 36% світового єврейства. Велика кількість постраждалих була і на території Півдня України, понад 94% місцевого єврейського населення. Слід зазначити, що Голокост – це не лише єврейське питання. Геноцид, расизм, націоналізм можуть торкнутися будь-якого народу, зупинити фашизм, що зароджується, неможливо без знання історії Голокосту, без відновлення пам'яті про кожного єврея, що загинув в період Шоа. Тому вивчення страшного минулого – не тільки збереження пам'яті про загиблих, а й одна з умов життя в сучасному світі.

***Khrystyna ZADYRKO, Olha HARBUZ. Odesa University
during the Romanian Occupation of South Ukraine (1941-1944)***

The article, based on the relevant publications and archive materials, discusses the course and peculiarities of the Holocaust in the Mykolaiv and Kherson regions and seeks to determine the scale of tragedy.

Keywords: Mykolaiv region, Kherson region, mass killings, the Holocaust, Jewish population.